

УДК 930.253(477.41)"1917/1921"

О. І. ГУРАЛЬ*

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО
ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” ПЕРІОДУ 1917–1921 рр.**

Подано загальний огляд документів фонду 1447 Державного архіву Київської області, що розкривають зміст форм і сутність напрямів діяльності київського товариства “Просвіта” в період 1917–1921 рр.

Ключові слова: Державний архів Київської області; київське товариство “Просвіта”; архівні документи; Україна 1917–1921 рр.

На початку ХХ ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, та у місцях компактного поселення українців (Баку, Далекий Схід) стали виникати національно-культурні товариства “Просвіта”, які діяли на принципах, успішно апробованих львівською “Просвітою”, заснованою ще у 1868 р. Однією з перших і найбільш діяльних на Наддніпрянській Україні була київська “Просвіта” (заснована у травні 1906 р.), якій вдалося залучити до різноманітної просвітницької праці великий гурт національно свідомої інтелігенції не лише Києва, а й інших населених пунктів. Саме через свою активну діяльність вона привернула пильну увагу царської адміністрації та “охранки”, і в 1910 р. під абсолютно надуманим і формальним приводом її було заборонено.

Після відомих подій Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Петрограді, зречення імператора Миколи II, створення Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Є. Львовим на хвилі бурхливого національно-культурного відродження в Україні київська “Просвіта” знову поновила свою діяльність, до речі, першою серед одноіменних товариств в Україні, загальна кількість яких у 1918–1919 рр. сягала кількох тисяч. Київська “Просвіта” відразу визначила для себе широке коло діяльності, спрямоване на задоволення основних освітньо-виховних потреб українського громадянства. Серед напрямів роботи відродженої “Просвіти” – видавнича, педагогічна, бібліотечна, лекційна справа, загальнооповіщувальні заходи тощо. Для інших “Просвіт” Наддніпрянщини київське товариство стало орієнтиром в організації культурно-освітньої роботи серед українців, і його сприймали на периферії як головну центральну просвітянську інституцію. Київська “Про-

* *Гураль Оксана Ігорівна* – науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

світа” de-jure такою інституцією не була формально, згідно зі статутом товариства, сферою своєї діяльності вона вбачала м. Київ і частково ближні повіти Київської губернії. Але фактично за своїм значенням, впливом і авторитетом вона дійсно була центральною “Просвітою” Наддніпрянщини.

Найважливішим джерелом, за якими можна об’єктивно досліджувати історію діяльності київської “Просвіти”, є документи, що відклалися в архівах. Необхідно зазначити, що з різних і не досить зрозумілих причин, які ще потребують окремого джерелознавчого дослідження, архів товариства, хоч і зберігся досить повно, все ж виявився розпорошеним між кількома архівними установами. Так, архівні документи київської “Просвіти” періоду 1906–1910 рр. опинилися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ, ф. 114). Їх загальний аналіз у 1994 р. здійснила О. В. Корнієвська-Зінченко¹, наголосивши на тому, що ці архівні джерела дають можливість відчутти атмосферу того часу, зрозуміти проблеми становлення, з’ясувати внесок “Просвіти” у розвиток культури українського народу.

Інший порівняно великий масив джерел, що склали ядро поточного діловодства київської “Просвіти” упродовж 1917–1921 рр., нині зберігається як цілісний фонд 1447 у Державному архіві Київської області (хоча невелика частина документів у ньому стосується дореволюційного періоду діяльності товариства). Зосібна цей фонд з джерелознавчих позицій ще не досліджувався, і тому наша стаття є першою спробою вивчити склад і зміст документів цього фонду в цілому і подати загальну характеристику найбільш цінних і цікавих з них. Зазначимо, що частково документи, які стосуються установчих документів “Просвіти”, зокрема реєстрації її статуту і власне самого статуту, дозволів на проведення різних заходів, відклалися також у ф. 10 “Київське губернське у справах про товариства присутствіє, м. Київ”.

Перелічені нами три фонди є основними, що проливають світло на історію і діяльність київської “Просвіти”. Частково документи, що відображають ці моменти, знаходяться й в інших київських архівах. Так, у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фондах жандармських, поліцейських, різних адміністративних установ царату містяться окремі розпорошені документи, які стосуються негласного (філерського) нагляду за діяльністю товариства та окремими діячами “Просвіти”, видачі дозволів чи заборон на проведення різних масових заходів за участю “просвітян”, допитів арештованих “просвітян” тощо. Частково ці документи висвітлено в оглядовій статті О. В. Кудли².

Частина листування київської “Просвіти” у 1917–1921 рр. відклалися у низці фондів державних установ часів Української Центральної Ради, УНР, Української Держави, Директорії УНР, радянських інститу-

цій, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Повертаючись до ф. 1447 в Держархіві Київської області, слід зазначити, що документи київської “Просвіти” в ньому знаходяться (як з точки зору фізичного, так і їх загального стану) у гіршому стані порівняно з документами ф. 114 в ІР НБУВ. Це пояснюється тим, що період 1917–1921 рр. був надзвичайно важким і нестабільним часом в історії України: адміністративна, політична, військова влада у Києві за ці неповні п’ять років змінювалися 14 разів (за деякими джерелами – 16 разів), здебільшого силовим шляхом, із застосуванням зброї і репресій проти “ворожих елементів”; економічна, фінансова, транспортна, комунальна структури перебували на межі розвалу чи вже були істотно зруйновані; часто не вистачало елементарних речей, зокрема й паперу. Тому багато документів, що відклалися у ф. 1447, написані на клаптиках паперу різних сортів, включаючи й обгортковий, цигарковий, газетний, тобто паперу низької якості і нетривалого періоду збереження фізичних властивостей. Записи робилися чорнилом (на гігроскопічному папері вони з часом і в умовах підвищеної вологості розпливалися, тому деякі тексти нині є практично нечитаними), олівцем, в окремих випадках – на друкарській машинці на майже спрацьованій стрічці. Тому частина документів, на жаль, відноситься до “згасаючих текстів”.

Якщо ще в 1990-х роках дослідникам видавалися оригінали документів цього фонду, то нині з урахуванням наведених вище обставин здійснено створення страхової копії ф. 1447, оригінали документів замікрофільмовано, і дослідники мають можливість працювати лише з копіями документів на мікрофішах. Такі дії працівників Держархіву Київської області є цілком виправданими і єдино можливими за таких обставин.

Ф. 1447 має назву “Українське товариство “Просвіта”, м. Київ”. Довідковий апарат до фонду складається з одного опису (в ньому зафіксовано 79 справ, однак фактично їх дещо більше, оскільки номери деяких справ дублюються і тому мають додатковий літерний індекс – 1а, 11а, 11б та ін.) та тематичного огляду (включає також відомості щодо “Просвіти” у вже згадуваному нами ф. 10).

Справи фонду різноманітні за своїм змістовим наповненням. У них зафіксовано насамперед організаційну й координаційну діяльність київської “Просвіти”: повідомлення про утворення нових “просвітянських” осередків у різних населених пунктах Київської та інших губерній, інформацію про їх взаємовідносини з київською “Просвітою” (здебільшого вони зводилися до прохань надати організаційну, фінансову допомогу, вислати україномовну літературу з різних питань тощо) та листування із повітовими товариствами, історію започаткування окремих периферійних “Просвіт”, їх статuti, інструкції філіям київської “Просвіти” та ін.

Перші за порядковою нумерацією справи цього фонду стосуються дореволюційного етапу функціонування “Просвіти”. Зокрема, у фонді зберігаються: «Листування Київського губернатора про заборону відкриття бібліотек з читальнями у м. Києві і селі Кривому Сквирського повіту, громадянина Жебуньова* про пожертвування двохсот карбованців на видання книжок українською мовою і Прокоповича – трьохсот карбованців даних до редакції “колоніуса”**» (спр. 1); «Протоколи комісії по ліквідації товариства “Просвіти” в м. Києві. Відношення до київського губернатора про закінчення роботи ліквідаційної комісії. Список майна ліквідованого товариства “Просвіта”» (спр. 1 а); «Інструкції філіям товариства “Просвіта”» (спр. 1 б). Ці інструкції були укладені на підставі §13 Статуту “Просвіти”, в якому зазначалося, що 10 місцевих членів Товариства можуть завести філію Товариства, і, щоб це зробити, вони мають подати до Ради Товариства заяви зі своїми підписами і адресами. Після того, як Рада дає свою згоду, філія може починати роботу. Заведена у такий спосіб філія є цілком автономною: сама вирішує всі питання та порядкує, але працює під контролем центральної Ради.

У Статуті київської “Просвіти” зафіксовано, що Рада товариства складається з 8 членів, обраних Загальними зборами товариства терміном на 2 роки. Рада порядкує всіма справами Товариства і є його заступником (тобто повноважним представником чи репрезентантом – *О. Г.*) скрізь і завжди.

Також у фонді відклалися «Протоколи загальних зборів членів Київського Товариства “Просвіта”» (спр. 2); «Протоколи засідання Ради товариства “Просвіта” в м. Києві (спр. 3) “Протоколи засідань видавничої комісії товариства “Просвіта” в м. Києві про перегляд тематики придбання паперу та ін.” (спр. 4)»; «Протоколи спільного засідання Ради товариства “Просвіта” в м. Києві, видавничої та бібліотечної комісії» (спр. 5). Ці протоколи, які зазвичай велись акуратно, дають можливість ознайомитися з перипетіями, проблемами і шляхами їх вирішення у діяльності робочих органів товариства – головного (Ради) та профільних комісій, їх взаємовідносин.

* Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – публіцист, громадський діяч у Харкові, Києві, Полтаві, діяльний член київської та полтавської “Просвіт”, фундатор Українського клубу в Києві. Співробітничав з газетами “Рада”, “Рідний край”, “Украинская жизнь”, щомісячним журналом “Літературно-науковий вісник”. Популяризатор української преси і українських книжок. Відбув заслання у Сибіру. Росіянин, дворянин за походженням, до українства перейшов уже в зрілому віці.

** Прокопович В’ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український державний, політичний і громадський діяч, історик (відомі його праці з історії Києва та сфрагістики). Член київської “Просвіти”. Голова Ради міністрів УНР у травні–листопаді 1920 р. Нашадок старовинного козацького роду з Чигиринщини.

Особливий інтерес становлять “Матеріали I Всеукраїнського з’їзду товариств “Просвіта” у м. Києві: протоколи засідань, список доповідей і постанова з’їзду про організацію товариства “Просвіта”, шкільну та позашкільну освіту, театри тощо” (спр. 6). Відомо, що за ініціативою київського товариства та відділу позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті Центральної Ради 20–23 вересня 1917 р. у Києві відбувся перший Всеукраїнський з’їзд “Просвіт”, а 3–5 листопада 1918 р. за ініціативою Департаменту позашкільної освіти Української Держави – другий Всеукраїнський з’їзд “Просвіт”. У численній історіографії наддніпрянських “Просвіт” ці з’їзди, за браком джерел, майже не висвітлені. Винятків загалом небагато, зокрема, змістовна стаття Г. Г. Кучерова³. Тим ціннішими є документи, що відклалися в архіві київського товариства. Хоча багато з цих документів мають незавершений характер, писалися похапцем, буквально “на коліні”, однак це не применшує їх значення як цінного джерела з історії українського культурницького руху. Так, з цих документів можна з’ясувати, що перший зїзд прийняв важливе рішення про створення Всеукраїнської спілки “Просвіт” і організацію Центрального Бюро Всеукраїнської спілки просвітницьких товариств з завданням координувати діяльність сільських і повітових “Просвіт”. Ця робота фактично була покладена на київську “Просвіту”, яка неофіційно перетворювалася на центральний просвітянський штаб у масштабах України. І не провина київських “просвітян” у тому, що в умовах Громадянської війни, руйнування комунікаційних зв’язків з периферійними “Просвітами” багато з далекоглядних планів і намірів не були реалізовані.

У порівнянні з періодом 1906–1910 рр. київська “Просвіта” після свого відродження багато уваги приділяла тим справам, які неможливо було вирішувати при царському режимі, а саме: організації українського національного шкільництва (включаючи й дошкільне виховання) та національного архіву-музею. Так, у серпні 1917 р. за участю товариства було розроблено програму діяльності органів освіти в Україні. Документи з цих питань відклалися у таких справах: 8 – “Звіти про заснування, діяльність та стан товариств “Просвіта” на Київщині, Катеринославщині, Полтавщині, Таврії та Чернігівщині”, 9 – “Доповіді про національний музей-архів, культурно-просвітню комісію”. В цих документах йдеться, зокрема, про заснування українських гімназій на околицях Києва; першу таку гімназію – змішану, у складі двох підготовчих і двох перших класів, “Просвіта” заснувала на Лук’янівці.

Товариство прагнуло створити й інтернат-бурсу при цій гімназії, однак на це потрібні були великі кошти, яких Товариство не мало. У 1918 р. коштом київської “Просвіти” було відкрито ще дві українські гімназії.

Варто зазначити, що “Просвіта” брала активну участь в учительських з’їздах, про що свідчать документи у справах 10 – “Доповіді ради

товариства “Просвіта” в м. Києві, Катеринославі, про їх стан та діяльність”, 11 – “Статистичні відомості товариств “Просвіта” Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Волинської, Чернігівської, Курської, Воронежської губерній, Чорномор’я, Кавказу, Кубані, Сибіру, Бесарабії, Донеччини та Москви”. В цих же справах міститься цінна довідкова і статистична інформація про діяльність “Просвіт” у багатьох регіонах колишньої Російської імперії, однак нез’ясованим залишається питання, яким чином ці звіти опинилися в архіві київського товариства.

Цінним джерелом з історії інституції є і “Списки членів товариства “Просвіта”, затверджені Радою товариства після загальних зборів 14 травня 1917 р.” (спр.11а), “Персональний склад комісії товариства “Просвіта”, що охоплює період з 23 січня 1919 р. по 17 квітня 1920 р. (спр. 62). У порівнянні зі списками, які друкувалися у щорічних “Звідоомленнях” (звітах) товариства у 1907–1910 рр., помітно, наскільки змінився членський склад “Просвіти”, з’явилося багато нових прізвищ. Водночас за короткий проміжок часу, впродовж 1910–1916 рр., пішла з життя плеяда видатних “просвітян”, які були незаперечними лідерами товариства, визначали його обличчя і авторитет: перший голова Ради Б. Грінченко, Леся Українка, М. Лисенко, В. Антонович, Гр. Шерстюк, О. Русов, Вас. Доманицький та ін. І в наступні роки “Просвіта” зазнавала важких втрат: були розстріляні більшовиками В. Науменко і М. Орловський, трагічно загинув у Полтаві І. Стешенко, померли М. Жебуньов, Ф. Матушевський, М. Томашівський. Багато дічів “Просвіти”, рятуючись від терору, емігрували на Захід: О. Кошиць, І. Огієнко, Є. Чикаленко, С. Сірополко, Л. Биковський. Ще одна частина діячів з довоєнного складу “Просвіти” відійшла від активної роботи внаслідок хвороб, тяжких умов життя, зайнятості в органах державного апарату та інших обставин.

У 1917–1920 рр. прикметною рисою діяльності “Просвіти” було її жваве листування з багатьма іншими “Просвітами”, установами, організаціями, приватними особами тощо. У ф. 1447 зібрана велика кількість листів різного характеру, що надходили до товариства. Вони відображені у таких справах: “Листування лекційної комісії товариства “Просвіта” в м. Києві в справі організації лекцій, забезпечення районів м. Києва закладами позашкільної освіти, комітету “Для національного фонду” в справі проведення збору на національний український фонд” (спр.11б); “Листування в справі грошових потреб на культосвітню справу товариства “Просвіта” у м. Києві” (спр.13); “Листування військових чинів діючої армії в справі надсилки газет, книжок та іншої літератури” (спр.13а); “Листування попечителя Київського учбового округу про виділення представників до новоорганізованого при окрузі тимчасового дорадчого органу, педагогічної ради Скопечької початкової школи про скликання з’їзду, Південного кооперативного банку про

вклад грошей на біжучий рахунок” (спр.13б); “Листування з осередком середньо-шкільних організацій м. Києва про допомогу в справі розвитку громад середньо-шкільних організацій, підвідділом соціального виховання про утворення дошкільного факультету, Київської української шкільної підкомісії і кооптацію представника товариства “Просвіта” до складу членів шкільної підкомісії і т.д.” (спр.14); “Листування з видавництвами “Просвіта”, “Час”, “Сільський господар” про видання та замовлення на журнали і книжки” (спр.16).

Цікаву особливість має справа 16а, в якій представлено щоденник товариства “Просвіта” за час з 12 травня по 20 червня 1917 р., з нотатками про заснування товариств “Просвіта”, замовлення літератури; списки видань різних видавництв. Фактично це хроніка щоденних подій у товаристві. Однак у подальшому такі щоденники вже не велися або ж були втрачені.

“Просвіта” послідовно відстоювала право українського народу на використання рідної мови у всіх сферах суспільного буття, включаючи й урядові інституції, вела наполегливу боротьбу з проявами мовної дискримінації українців. Свідченням такої боротьби є документи, пов’язані з поданням у жовтні 1918 р. гетьману П. Скоропадському “Меморандуму товариства “Просвіта” ім. Тараса Шевченка у Києві Гетьману усієї України про узаконення української мови як державної” (спр. 30).

Діяльність київської “Просвіти” була спрямована і на розгортання видання україномовних книг та газет. “Просвітяни” засновували установи клубного типу з бібліотеками і читальнями, влаштовували лекції з українознавства, музичні вечори, благодійні концерти, активно займалися розповсюдженням українських книжок серед населення. Попри важку економічну ситуацію “Просвіта” у 1917–1919 рр. видала 6 науково-популярних книжок для народу (одна з них – “Про народне самоврядування (земство)” В. Короліва-Старого була видана двома накладами). Ця діяльність “Просвіти” частково відображена у документах, що відклалися у спр. 23.

Збереглися документи, у яких зафіксовано бажання окремих громадян вступити до організації “Просвіта”: “Заяви громадян про вступ до членів товариства “Просвіта” у Києві та вибуття членів” (спр.25), “Заяви про призначення на посади до канцелярії товариства “Просвіта” в м. Києві, дитячого садка, бібліотеки, а також про звільнення з посад” (спр. 24).

Справи 49 та 50 мають у своєму складі відповідно “Протоколи засідань ради президії товариства “Просвіта” в м.Києві за 1919 р.”, “Протоколи засідань комісії дитячого садка, зборів батьків, засідань матерів про влаштування ялинки”. У справі 63 містяться заяви охочих брати участь у діяльності шкільної, бібліотечної, лекційної, видавничої, те-

атральної комісії при Київському товаристві “Просвіта”. Справа 70 відображає “Листування київського комітету української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів) з “Агітпросвітом”, “Наркомвоєм” про постачання літератури”.

Таким чином, навіть побіжний аналіз змісту документів ф. 1447 свідчить про те, що київська “Просвіта”, попри важкі умови революційної доби 1917–1921 рр., зробила вагомий внесок у розвиток української культури і мови, збереження національних традицій. Якісно іншими стали ознаки суспільно-культурного життя в Україні. Вперше за сторіччя українська культура вийшла з підпілля, українська мова залучала в театрах, на зборах, лекціях, почали виходити українські газети та книги, були засновані численні українські громадські інституції, національні школи і дитсадки, національна свідомість дедалі ширше вкорінювалася в народних масах. У цих проявах зростання національної культури і національної самосвідомості значною є й заслуга київської “Просвіти”, а документальним свідченням плідної праці “просвітян”, важливим джерелом у вивченні історії товариства є документи ф. 1447 в Державному архіві Київської області.

¹ Корнієвська-Зінченко О. В. До питання про діяльність київської “Просвіти” у 1906–1910 рр. (за матеріалами Інституту рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАН України) / О.В. Корнієвська-Зінченко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 35–44.

² Кудла О. В. “Просвіта” в Україні на початку ХХ ст. (за документами ЦДІАК України) / О. В. Кудла // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 31–40.

³ Кучеров Г. Г. З’їзди “Просвіт” – вагомий чинник організації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України в умовах сільської місцевості (1917–1922 рр.) / Кучеров Г. Г. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ. Інститут історії України, 2005. – Випуск Х. – С. 228–238.

Подан общий обзор документов фонда 1447 Государственного архива Киевской области, которые раскрывают содержание форм и направлений деятельности киевского общества “Просвита” в период 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Государственный архив Киевской области; киевское общество “Просвита”; архивные документы; Украина 1917–1921 гг.

There is given the common review of the documents of fond № 1447 of the State Archives of Kyiv Region that show the content and the directions of activity of the Kyiv society “Prosvita” during 1917–1921.

Keywords: the State Archives of Kyiv Region; Kyiv society “Prosvita”; archival documents; Ukraine 1917–1921.